

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.301>

УДК 3. 32. (327.7)

Ольга Котляр

канд. юрид. наук, доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, проф.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: evbevizuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

ГЕЛЬСІНСЬКІ УГОДИ: УРОК ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЦЕСУ

У статті розглянуті основні причини підписання Гельсінського заключного акта акторами європейської системи міжнародних відносин. Надана характеристика окремих положень самого документа. У результаті дослідження доведено, що Гельсінська угода стала компромісом, закріпивши існуючий у Європі статус-кво та означивши рамки мирного регулювання відносин між Заходом та Сходом. Документом на довгі роки були закріплені ключові принципи європейського миру та безпеки. Угода суттєво послабила міжблокову напругу, не розділивши при цьому сторони процесу на «переможених» і «переможців». Окремі ідеї Гельсінки не втратили своєї актуальності і дотепер містять потенціал із підтримки системи європейської безпеки. Головне — це невтручання у внутрішні справи та баланс інтересів.

Знаковою спадщиною Гельсінки стало утворення міжнародної організації — НБСЄ/ОБСЄ. Остання відкривала перед європейцями можливість проводити політику задля створення єдиної, мирної, демократичної та процвітаючої Європи. При цьому важко пройти повз той факт, що сучасна ОБСЄ за багатьма параметрами своєї діяльності принципово відрізняється від початкового, задуманого варіанту. Сьогоднішня полеміка в рамках організації дедалі більше нагадує малоефективні дискусії часів колишньої Ліги Націй.

Загалом із масштабних задумів, заради чого все й починалося ще в 60-х–70-х роках минулого століття, мало що виконано. Проте на авансцену вийшла тематика, яка спочатку здавалася багатьом друго-рядною, питання про дотримання прав людини («третій кошик»). Європейська практика міждержавних відносин продемонструвала, що гуманітарна частина Гельсінських угод залишається актуальною і сьогодні, особливо в пострадянських країнах, де в питанні захисту прав людини, загалом, мало що змінилося з часів СРСР.

ОБСЄ не стала і вже навряд чи стане основним чинником формування комплексної системи європейської безпеки, що охоплює всі аспекти — від військового до гуманітарного. Сьогодні в організації переважає дрібнотем'я, що не відповідає первісним задумам її засновників. До того ж відсутність механізму гарантування дотримання принципів ОБСЄ може остаточно «поховати» організацію.

Ключові слова: європейська безпека, європейський інтерес, інтеграція, Гельсінкі, Заключний акт, міжнародне право, ОБСЄ, НАТО, ООН, гуманітарні принципи, права людини, суверенітет, територіальна цілісність.

Olga Kotlyar

PhD in Law, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: olga.kotlyar@uzhu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.0000-0002-3485-4157>

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: evbevzyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>
ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

THE HELSINKI AGREEMENTS: A LESSON FROM THE GENERAL EUROPEAN PROCESS

The article examines the main reasons for the signing of the Helsinki Final Act by actors of the global and European international system. The description of individual provisions of the document itself is provided. As a result of the study, it was proved that the Helsinki Agreement became a compromise that

consolidated the existing status quo in Europe and defined the framework for the peaceful regulation of relations between the West and the East. The key principles of European peace and security were fixed by the document for many years. The agreement significantly eased the inter-bloc tension without dividing the sides of the process into "losers" and "winners". Individual ideas of Helsinki have not lost their relevance and still contain the potential to support the European security system. The main thing is non-interference in internal affairs and a balance of interests.

The formation of the international organization — CSCE/OSCE — was a significant legacy of Helsinki. It opened up the opportunity for Europeans to pursue policies for the creation of a united, peaceful, democratic and prosperous Europe. At the same time, it is difficult to ignore the fact that the modern OSCE in many parameters of its activity is fundamentally different from the initial, conceived option. Today's polemics within the organization are increasingly reminiscent of the inefficient discussions of the former League of Nations.

In general, little has been accomplished from the large-scale plans, for which everything started back in the 60s and 70s of the last century. However, a topic that initially seemed secondary to many came to the fore, the issue of observing human rights ("the third basket"). The European practice of interstate relations has demonstrated that the humanitarian part of the Helsinki Agreements remains relevant even today, especially in post-Soviet countries, where, by and large, little has changed since the time of the USSR in terms of the protection of human rights.

The OSCE has not become and is unlikely to become the main factor in the formation of a comprehensive system of European security, covering all aspects — from military to humanitarian. Today, pettiness prevails in the organization, which does not correspond to the original intentions of its founders. In addition, the lack of a mechanism to guarantee compliance with the principles of the OSCE can finally "bury" the organization.

Keywords: *European security, European interest, integration, Helsinki, Final Act, international law, OSCE, NATO, UN, humanitarian principles, human rights, sovereignty, territorial integrity.*

Європейська історія насичена знаковими подіями та ювілеями, але вже за кілька років світова спільнота буде відзначати 50-річчя підписання Заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі, який заклав нормативно-правові основи сучасної системи європейської безпеки у вигляді механізмів НБСЄ/ОБСЄ.

Звичайно, за пройдене пів сторіччя геополітичний ландшафт Європи доволі сильно змінився. До того ж, після розпаду СРСР міжнародна

організація з політичного переговорного форуму перетворилася переважно на майданчик для обміну взаємними звинуваченнями. Події 2014 р. стають причиною подальшого звуження поля діяльності ОБСЄ, а порядок денний організації втрачає свою актуальність. Важливі рішення, від яких залежить європейська стабільність, уже перестають буди загальноєвропейською колективною справою та ухвалюються в інших геополітичних форматах.

Упродовж усіх років існування ОБСЄ між політиками та дослідниками не вщухали дискусії щодо цілей, ефективності та перспектив розвитку цього формату міжнародної безпеки. Основні дискусії інтелектуалів (С. Віднянський, В. Гуменюк, А. Мартинов, В. Матвієнко. І. Мінгазутдінов, Ю. Шемшученко) велися за наступними напрямками. Насамперед, обговорювалася проблема вагомості ОБСЄ як форуму з питань європейської безпеки. Здійснювалася спроба надати оцінку ефективності європейського майданчика у плані дотримування гуманітарних принципів. Прихильники наступного напрямку зосередили свою увагу на проблемі можливості реформування ОБСЄ. Дискусія точилася навколо пошуку шляхів перетворення організації на повноцінну, дієву систему європейської безпеки. У цьому контексті ставилося питання про можливість заміни ОБСЄ будь-яким іншим переговорним форматом, ефективнішим як в ухваленні, так і в реалізації своїх рішень.

Об'єктом нашого дослідження стали Гельсінські угоди, підписані у 1975 р., предметом — процес підготовки й підписання Заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі. Метою дослідження є розкриття процесу підготовки скликання організації та еволюції порядку денного наради, що зрештою призвело до підписання Заключного акта й ухвалення базових безпекових і гуманітарних принципів.

Ідея проведення загальноєвропейської наради виникла на початку 60-х рр. ХХ ст. Особливу наполегливість у реалізації задуму виявляли нейтральні держави та малі європейські країни, що входили в обидва військово-політичні блоки (НАТО, ОВД). Так, у грудні 1964 р. на ХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН міністр закордонних справ Польщі А. Рапацький виступив із пропозицією скликати загальноєвропейську нараду. Ініціативу польських колег підтримала Румунія. Узавши за основу румунську ініціативу, Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію 2129 (XX) у 1966 р. Ідею одразу ж підхопила група європейських країн — Австрія, Бельгія, Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Угорщина, Болгарія, Румунія та Югославія. Це стало умовою розгортання дискусії навколо принципів і формату майбутньої зустрічі.

Утім, після короткого сплеску інтересу до практичної сторони реалізації ідеї у відносинах Заходу і Сходу настала пауза. Остання була

викликана інтервенцією країн Варшавського договору до Чехословаччини та придушенням «Празької весни» (1968 р.). Процес організації практичного формату європейської безпеки було поставлено на паузу.

За цих умов радянське керівництво, маючи на меті «відбілити» свій політичний імідж, переходить до активних зовнішньополітичних дій. Ідея організації наради стає центральною ініціативою на європейському векторі зовнішньої політики Радянського Союзу. Вже у березні 1969 р., після засідання політичного консультативного комітету країн-учасниць Варшавського договору в Будапешті, соціалістичні країни звернулися із закликом до країн-членів НАТО «перейти від загальних заяв про мир до конкретних дій та заходів з розрядки та роззброєння, а в подальшому розширити формат співробітництва та миру між народами»¹. В ухваленій резолюції члени консультативного комітету запропонували зібрати представників усіх країн Європи для проведення загальноєвропейського форуму з безпеки і співробітництва у Європі².

Схожої, конкретної пропозиції із боку країн Східного блоку раніше не надходило, тому ідея справила певне враження на дипломатів Заходу. Після тривалих дебатів навколо пропозиції країн ОВД політична еліта Заходу переважно поставилася до ініціатив Сходу як до пропагандистської акції під гаслом «боротьби за мир». Проте вже у червні 1969 р. на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві генсек ЦК КПРС Л. Брежнєв знову заговорив про «послідовну позицію соціалістичних країн Європи щодо необхідності скликання загальноєвропейської наради»³. У липні 1969 р. міністр закордонних справ СРСР А. Громико закликав європейців скликати загальноєвропейський форум.

З огляду на наведений вище ланцюжок фактів може скласти враження, що мирна безпекова ініціатива — це винятково наполеглива робота правлячої політичної еліти Радянського Союзу. Втім, наявний матеріал дозволяє стверджувати, що країни Заходу розглядали питання доцільності загальноєвропейської наради, виходячи з тези про обов'язкове включення в переговорний процес США й Канади.

Таке трактування процесу організації форуму має своє пояснення. У середині 60-х рр. ХХ ст. у країнах Західної Європи склалися два підходи до парадигми забезпечення власної безпеки. Головні прихильники атлантичного підходу (Велика Британія, Нідерланди) наголошували на важливості збереження американських безпекових гарантій союзникам по НАТО. Прихильники другого, євроатлантичного, підходу (ФРН, Франція, Італія) не ставили під сумнів факт американського лідерства у Європі. Водночас вони прагнули обмежити свободу дій Вашингтона в Європі через підписання взаємозобов'язуючих безпекових угод.

Маючи на меті розв'язати проблемні аспекти європейського безпекового формату, керівництво блоку скликало сесію Ради НАТО (грудень

1967 р.). На сесії міністр закордонних справ Бельгії П. Армелъ виступив із доповіддю «Майбутні завдання Північноатлантичного альянсу»⁴. Доповідь Армелъ вважають таким собі політичним регламентом, яким у подальшому керувалися члени Північноатлантичного альянсу впродовж «холодної війни». Насамперед у документі констатувалося, що «радянська доктрина мирного співіснування змінила характер і зміст конфронтації із Заходом». Цей факт, на думку Армелъ, дозволяє сформулювати ідею нової комплексної політики. Остання передбачає можливість розвитку діалогу між Сходом та Заходом за умови збереження загальної політичної лінії Альянсу та оборонної європейської безпекової системи блоку⁵. На практиці це була заявка на обов'язкову участь США та Канади у формуванні нової безпекової європейської архітектури.

Уже в жовтні 1969 р. країни-члени НАТО припинили ставити під сумнів необхідність скликання загальноєвропейської наради. Втім, певна суперечка існувала довкола питання формування порядку денного наради. Суперечку викликала відверто прагматична пропозиція СРСР. Радянський Союз волів нараду перетворити на таку собі юридичну фіксацію статус-кво держав, що склався на континенті після Потсдамської конференції. Зрештою члени Альянсу прийшли до спільного рішення доповнити порядок денний загальноєвропейської наради гуманітарною проблематикою та питаннями зміцнення довіри у військовій галузі⁶.

Отже, варто визнати, що з середини 60-х рр. ХХ ст. обидві сторони (НАТО, ОВД) перебували на стадії пошуку безпекового європейського знаменника. Втім, конкретному усвідомленню необхідності практично зібрати загальноєвропейський форум сприяла низка інтелектуальних ідей та політичних подій.

Так, одним із перших про перспективу європейців стати можливою жертвою воєнного зіткнення двох наддержав (СРСР, США) заявив Шарль де Голль. Маючи на меті уникнути можливої конфронтації між Заходом і Сходом, президент Франції висунув сміливу та ілюзорну концепцію об'єднаної Європи: «від Атлантики до Уралу» (1964)⁷. Пропозиція де Голля передбачала налагодження прямого діалогу між європейськими країнами НАТО та ОВД із проблем континентальної безпеки. Логіка французького президента була близькою геополітичним настроям радянського керівництва. Останнє намагалося всіляко обмежити американську гегемонію в Європі.

У популяризації ідеї наради значну активність проявляла нейтральна Фінляндія. Остання перебувала в дружніх та економічно вигідних для неї відносинах привілейованого партнера з Радянським Союзом і одночасно була збентежена зростаючою конфронтацією між СРСР і Заходом,

першою жертвою якої, як справедливо вважали в Гельсінкі, могла стати сама Фінляндія. Відповідно 5 травня 1969 р. уряд Фінляндії направив ноти керівникам 32 європейських держав із пропозицією «добрих послуг» у налагодженні механізму багатосторонніх консультацій із питань організації загальноєвропейської наради⁸. Однак численні мирні ініціативи різних країн Європи могли би так і залишитися недосяжною мрією, якби не позитив тих міжнародних процесів, що мали місце в Європі починаючи з кінця 1968 р.

Так, перспективу скликання загальноєвропейської наради однозначно відкривали вибори 1969 р. у ФРН. До влади в Німеччині прийшов коаліційний уряд соціал-демократів та вільних демократів на чолі з В. Брандтом. Новий канцлер ФРН сформулював моральні та політичні орієнтири можливого європейського безпекового формату. На думку Брандта, «безпековим ключовим» завданням ставало встановлення добросусідських відносин Німеччини зі своїми східними сусідами. На практиці відкривалася можливість налагодити співпрацю в рамках «нової східної політики» (“*Neue Ostpolitik*”). У такий спосіб доповнювалася парадигма європейської безпеки на тлі історичного примирення німців із своїми східними сусідами.

Тому цілком послідовно щодо змісту ідеї «нової східної політики» та, «відчуваючи важкий тягар німецької історії, на згадку про мільйони вбитих»⁹, В. Брандт, як політичний лідер західних німців, став на коліна (грудень 1970 р.) перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто. Канцлер ФРН та міністр закордонних справ В. Шеель підписали німецько-польський договір, у якому підтверджена відмова Бонна від претензій на територію Польщі¹⁰.

Наступною сторінкою нової політики стало примирення з Прагою. У грудні 1973 р. укладено двосторонній договір із ЧССР. Згідно з договором ФРН анулювала Мюнхенську угоду 1938 р., яка дозволила Гітлеру відторгнути від Чехословаччини Судетські території. Згідно із ст. 4 договору, підтверджувалася «непорушність спільних кордонів обох держав у теперішньому та майбутньому»¹¹. Фактично договір між двома країнами став прологом майбутніх статей Гельсінського заключного акта про визнання європейських кордонів, що були встановлені після Другої світової війни.

Новою компромісною сторінкою у відносинах між країнами-переможницями і ФРН стала Чотиристороння угода щодо Берліна (вересень 1971 р.). СРСР вперше погодився із правом Західного Берліна на тісні контакти з ФРН та визнав право останньої представляти Західний Берлін на міжнародній арені.

Вирішальне значення для відкриття європейського безпекового форуму мала нормалізація двосторонніх відносин двох Німеччин. Ще у

1969 р. В. Брандт офіційно визнав існування двох німецьких держав у рамках єдиної німецької нації. При цьому канцлер відразу додав, що НДР для ФРН «не перебуває за кордоном». Утім, це не завадило сторонам у 1972 р. підписати Договір про основи відносин між ФРН та НДР¹². Договором визнавалася державна самостійність і суверенітет НДР. Це відкривало перспективу співпраці двох німецьких держав та стало підставою для отримання ними членства в ООН. Як наслідок, на початок 80-х рр. товарообіг між двома країнами досяг 15 млрд марок, а 65% молоді вважали німців ФРН і НДР представниками одного народу¹³.

Утім, юридична основа для нового етапу європейських відносин була закладена ще Московським договором 1970 р. Його підписанню передували зatoryжні переговори двох міністрів — Е. Бара та А. Громико. Насамперед сторони відмовлялися від насильства у двосторонніх відносинах. Проте для радянської дипломатії основним досягненням стала згода Західної Німеччини визнати зміни кордонів, що склалися після підписання Потсдамських угод¹⁴. Втім, апофеозом процесу закріплення двосторонніх відносин та символом персональної дипломатії можна вважати триденну зустріч В. Брандта та Л. Брежнєва в Ореанді (1971 р.) Зустріч перетворилася на історичну легенду завдяки її неформальному характеру особистих відносин, що склалися між лідерами двох країн. Як пізніше написав Е. Бар, «у тій ситуації руйнація недовіри та образу ворога з обох боків була відчутною»¹⁵. У 1973 р. відбулася поїздка Брежнєва до Бонна. Під час зустрічі обговорювалося широке коло економічних питань двосторонньої співпраці. Отже, склалися всі передумови для переходу від двосторонньої дипломатії до організації європейського представницького форуму з проблеми миру та безпеки.

У радянській історіографії традиційно існував упереджений підхід в оцінці внеску СРСР і соціалістичних країн до справи скликання загальноєвропейської наради. Доводилося, що США ставилися індиферентно до проблеми європейської безпеки. Однак така постановка проблеми не відповідала дійсності. Можна стверджувати, що для Сполучених Штатів закріплення статус-кво на континенті вписувалося, по-перше, у формат їхніх європейських інтересів, по-друге, лежало у площині політики розрядки міжнародної напруженості. Як відомо, остання ідея особливо була близькою американцям за часів президентства Р. Ніксона та Д. Форда.

Саме тому в останнє п'ятиріччя перед нарадою було чимало зроблено у плані налагодження системи глобальної безпеки, а США та СРСР здійснили конкретні кроки в напрямі стримування гонки озброєння. Цей міжнародний процес отримав назву «розрядки». Відповідно президент США Р. Ніксон у травні 1972 р. здійснив візит до Радянського Союзу. В Москві були підписані договори — ПРО та ОСО-1. Термін дії договорів

— 5 років. Наступним кроком став візит генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва до США (червень 1973 р.). У Вашингтоні сторони підписали безстрокову угоду про запобігання ядерній війні.

Наступний президент США Дж. Форд (листопад 1974 р.) провів зустріч у Владивостоку з Л. Брежнєвим. Глави наддержав уклали попередню угоду про співпрацю в галузі контролю над озброєннями. У тому ж 1974 р. був підписаний договір між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань. Позитивним моментом у форматі двосторонніх відносин наддержав став спільний політ радянського космічного корабля «Союз» й американського «Аполлон» (1975 р.). Як бачимо, позиції двох країн еволюціонували в одному напрямі. Відповідно інституалізація гельсінського процесу у вигляді скликання загальноєвропейської наради стала логічним підсумком поглибленої співпраці країн Європи та наслідком зменшення глобального суперництва між військовими блоками.

Отже, на тлі «розсіяної» нестабільності периферій світу Європа в середині 1970-х рр. виглядала острівцем спокою, примирення та діалогу. Влітку 1975 р. відбулися другий і третій підготовчі етапи Загальноєвропейської наради, і 11 серпня в Гельсінкі на засіданні НБСЄ на вищому рівні відбулося урочисте підписання Заключного акта НБСЄ. Його підписали 35 держав, включаючи дві північноамериканські — США і Канада.

Документальною основою Заключного акта стали результати роботи трьох комісій, в яких дипломати погоджували прийнятні для всіх країн-учасниць принципи відносин між державами. У першій комісії обговорювався комплекс проблем європейської безпеки. Друга комісія працювала над документами економічного, науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. Остання група експертів розглядала співпрацю в галузі забезпечення гуманітарних прав, культури, освіти й інформації. Загалом результати домовленості в рамках трьох комісій отримали назву «трьох кошиків».

Віддзеркаленням збалансованого інтересу всіх сторін стала Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах¹⁶. Цей документ у низці своїх положень відкривав перспективу компромісів щодо широкого кола питань, які зачіпали практично всі сфери відносин між західними країнами та соціалістичним блоком на чолі з СРСР.

Зміст декларації містив перелік 10-ти відомих принципів, серед яких рівність, суверенітет, територіальна цілісність, незастосування сили, повага до прав людини, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею. Побіжного погляду досить, щоби побачити, наскільки

компромісним для сторін діалогу був цей перелік. За наслідками багатосторонніх консультацій було сформульовано Декларацію, яка набула форми цілісного документа, що надало змогу її підписати керівникам країн, які принципово різнилися за своїми політичними та ідеологічними переконаннями.

Утім, якщо абстрагуватися від численних переговорних нюансів, то можна виділити дві найбільші групи суперечностей. Першу можна віднести до семантичної дискусії сторін-учасниць переговорного процесу. Дискусія точилася навколо визначення смислових відмінностей між принципом непорушності кордонів і правом народів самостійно розпоряджатися своєю долею.

На необхідності розв'язати першу суперечність особливо наполягали СРСР та його союзники по Варшавському блоку. Радянському Союзу вкрай важливо було в новому загальноєвропейському документі зафіксувати принцип непорушності кордонів та їх незмінність на Сході Європи. Як відомо, попереднім документом, в якому були зафіксовані післявоєнні зміни європейських кордонів, було рішення країн-переможниць — СРСР, США та Великої Британії. На конференції у Потсдамі за радянським проєктом переможці узгодили територіальні зміни в Німеччині. Від останньої відчужувались Східна Пруссія з Кенігсбергом, більша частина Померанії та Сілезії. Польща отримала західну частину Східної Пруссії і землі на схід від лінії Одер — Західна Нейсе. Ці райони відповідали історичним областям Померанії та Сілезії. Відповідно східний кордон Польщі пройшов уздовж лінії Керзона. Понад 6 млн німців та угорців, які проживали на територіях, що відійшли до Польщі, Чехословаччини та СРСР, виселили з колишніх місць проживання. Німеччина втратила свої етнічні території¹⁷. На заході Європи територіальні зміни були не настільки масштабними й зачіпали переважно інтереси Італії.

Отже, лівова частина «позитивних» територіальних змін припала на Східну комуністичну Європу. Саме тому під час підписання Заключного акта головний інтерес СРСР та його союзників по Варшавському договору полягав у закріпленні принципу непорушності кордонів, що ототожнювалося з остаточним визнанням Заходом повоєнних кордонів у Європі.

Утім, у позиції країн Заходу щодо змісту «першого кошику» було прагматично враховано військово-політичний баланс сил, що склався у Європі до середини 1970-х рр. У Вашингтоні проблема європейських кордонів хоч і не викликала «дипломатичну ейфорію», але й не зустріла заперечення. Там виходили з того, що для СРСР і його союзників фіксація кордонів є принциповим питанням. Ігнорування позиції Москви однозначно загрожувало перетворити всі мирні ініціативи у «дипломатичний попіл». Саме тому європейські країни НАТО і США погодилися з

позицією країн Східного блоку, а вибір було зроблено на користь фіксації у Заключному акті геополітичної стабільності. Західні країни виходили насамперед із бажання закріпити принципову можливість об'єднання Німеччини в майбутньому на основі вільного волевиявлення німців.

Формально така постановка питання не суперечила принципу непорушності кордонів, оскільки непорушність розумілася як неприйнятність їх зміни за допомогою сили. Непорушність не означала незмінності. Відповідно завдяки далекоглядно зафіксованому в 1975 р. формулюванню виявилось, що в 1990 р., коли Західна і Східна Німеччини стояли на порозі об'єднання, міжнародно-правову сторону цього процесу забезпечив Гельсінський акт. Під час дискусій у колі лідерів країн-переможниць (США, СРСР, Велика Британія, Франція) канцлер ФРН Г. Коль аргументував свою позицію, апелюючи до положення Заключного акта, в якому була прописана формула можливості зміни кордонів «відповідно до міжнародного права, мирним шляхом та за домовленістю»¹⁸. Означене положення юридично визначило процес майбутнього об'єднання Німеччини.

Наступна група розбіжностей у діалозі сторін стосувалася принципу співвідношення територіальної цілісності держав та права народів розпоряджатися своєю долею. Останній принцип за змістом був майже рівнозначним праву на самовизначення націй, як його розумів президент США В. Вільсон. Вільсон відстоював ідею створення незалежних європейських національних держав. Однак автор 14-ти принципів декларував це право на Версальській мирній конференції, яка підбивала підсумки Першої світової війни, внаслідок якої припинили своє існування чотири імперії.

Після Другої світової війни, в умовах біполярної системи міжнародних відносин, самовизначення народів стало трактуватися як імперативний принцип сучасного міжнародного права. Його повне формулювання — «Принцип рівноправності та самовизначення народів» (п. 2 ст. 1 Статуту ООН) — як загальновизнаний принцип міжнародного права вже був зафіксований 1945 р. у Статуті ООН (п. 2 ст. 1, а також ст. 55, 73, 76).

Проте автори Заключного акта, свідомо замість оонівського «права на самовизначення» використали в документі словосполучення право «народів розпоряджатися своєю долею». Такий підхід мав логічне пояснення. Для окремих етнічних регіональних політиків самовизначення асоціювалося з наявністю потенційного права на утворення національної держави. Тому, маючи на меті нейтралізувати відцентрові сепаратистські тенденції на європейському континенті, автори в Заключному акті використали термін «розпоряджатися».

Нагадаємо, що проблема «цілісності» держав до середини 70-рр. ХХ ст. становила вкрай актуальну тему в сенсі внутрішньої політики

низки країн Європи. Кризові явища в економіці країн західного блоку та «соціалістичної співдружності» сприяли загостренню відцентрових етнічних процесів, які уможливлювали небезпечну тенденцію переростання в сепаратистський рух (Шотландія та Північна Ірландія у Великій Британії, каталонці та баски в Іспанії, Ліга Півночі в Італії, автономія Ельзасу та Бретань у Франції, франкомовний Ванкувер у Канаді, національна проблема в Югославії). Радянський Союз також мав меркантильний інтерес щодо фіксації положення територіальної цілісності. Москва воліла не лише вкотре в міжнародному документі підтвердити непорушність своїх кордонів, але й жадала запобігти можливій появі відцентрових рухів у радянських республіках. Насамперед така небезпека стосувалася країн Балтії, окупованих ще в 1940 р.

Означений принцип «народів розпоряджатися своєю долею» став компромісом між країнами ліберальної демократії і країнами, що входили до соціалістичного блоку. Для такого твердження існує підстава. У міжнародно-правових актах право народу розпоряджатися власною долею передбачає не лише здобуття незалежності, а й самостійність у визначенні пріоритетів свого національно-культурного розвитку. При цьому невід'ємною частиною права на самовизначення є право самостійно розпоряджатися своєю долею. Однак не обов'язково, що останнє право може реалізовуватися лише у процесі самовизначення території. Право народів розпоряджатися своєю долею — це право народів, але не їхній обов'язок, і здійснення цього права може бути багатоваріантним.

На переконання авторів Заключного акта, право народів розпоряджатися своєю долею включало право вільно, без зовнішнього втручання визначати свій політичний статус, економічний, соціальний та культурний розвиток. У широкому політичному контексті це право народу обирати соціально-політичну систему. Відповідно для країн Західної Європи право обирати — це той правовий механізм, що відповідає сутності демократії. Для СРСР такий підхід означав легітимізацію соціалізму з комуністичною ідеологією як соціально-політичної системи.

Отже, Заклучний акт, хоч і зафіксував певний баланс інтересів Сходу та Заходу щодо проблеми територіальної цілісності, проте не містив гарантій виконання всіх досягнутих домовленостей. Справедливі сумніви в тому, якою мірою країни підписанти дотримуватимуться положення про «цілісність», підживлювали відчуття ефемерності досягнутого результату. У майбутньому, в період розпаду Югославії, це стало однією з умов перегляду західними країнами їхнього початкового інституціоналізаційного ставлення до принципу територіальної цілісності. На думку західних політиків, Югославія не могла апелювати до Заклучного акта для виправдання своєї централізаторської політики.

Спробою сторін сформувати баланс інтересів на міжблоковій основі став Документ із заходів зміцнення довіри й деяких аспектів безпеки й роззброєння. У тексті документа розкривався зміст поняття «заходи довіри». До найважливіших положень були віднесені: попереднє повідомлення про проведення масштабних військових навчань сухопутних військ або їх передислокацію; обмін у добровільному порядку і на взаємній основі військовими спостерігачами, що відряджалися на такі навчання¹⁹.

Отже, консенсус сторін щодо змісту «першого кошику» декларації став успіхом міжнародно-політичної лінії у плані закріплення наявного у Європі статус-кво. Декларація не розв'язувала всіх проблем відносин між Заходом і Сходом, але однозначно не підвищувала конфліктний поріг на континенті та зменшувала вірогідність звернення європейських країн до сили як до методу врегулювання внутрішніх і міжнародних суперечок. По суті, в Гельсінкі було підписано загальноєвропейську конвенцію про ненапад, гарантами якої на той момент стали дві великі (Франція, Велика Британія) та дві наддержави (США, СРСР). Однозначно це був успіх дипломатії ХХ століття у плані закріплення європейського безпекового формату.

Домовленості «другого кошика» фіксували принципи економічного і науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. У цьому сенсі сторони декларативно погодилися сприяти впровадженню в торговельних відносинах режиму найбільшого економічного сприяння. Однак цей факт не означав, що СРСР та інші соціалістичні країни автоматично отримали «сприятливий» статус у відносинах із західними країнами.

Цей факт має таке пояснення. Сполучені Штати реалізацію економічних положень «другого кошика» пов'язували з гуманітарною проблемою. Ба більше, ще до підписання Заключного акта США встановили міцний баланс між положеннями другого (економіка) і третього кошиків (співпраця в гуманітарній області). На практиці цей підхід було імплементовано в законі США про торговельну реформу з поправками Джексона-Веніка і Стівенсона (1974 р.)²⁰. Відповідно до цього закону надання Радянському Союзу режиму найбільшого сприяння в торгівлі та кредитах обумовлювалося вимогами щодо змін радянської еміграційної політики. До уваги брався факт порушення в СРСР прав на вільну еміграцію та на безперешкодний вибір країни проживання. Обмежувальні законодавчі ініціативи американських конгресменів були викликані дискримінаційними рішеннями Москви. Нагадаємо, що 3 серпня 1972 р. Президією Верховної Ради СРСР було ухвалено указ № 3198-VIII, який покладав на радянських громадян (представники єврейського, вірменського та німецького етносів), які виїжджали на постійне місце проживання за кордон,

обов'язок відшкодувати витрати держави на їхнє навчання у ВНЗ, аспірантурі, ординатурі та ад'юнктурі, а також витрати на здобуття наукового ступеня²¹.

Попри сказане, необхідно визнати, що принципова позиція Сполучених Штатів та західних країн змусила радянське керівництво еволюціонувати в напрямі пом'якшення еміграційних правил. Якщо в 1970 р. дозвіл на виїзд із СРСР отримали кілька сотень чоловік, то в 1976 р., після підписання Гельсінського акта, було видано 35 тисяч таких дозволів, а від початку перебудови з СРСР щороку виїжджало 235 тис. осіб²².

Що більше наближався момент підписання Заключного акта, то ясніше вимальовувалися меркантильні інтереси сторін. Найскладніша полеміка між Заходом і Сходом розгорнулася навколо «третього кошика», який стосувався проблеми забезпечення індивідуальних прав громадян, насамперед гуманітарних. Причина суперечки полягала в неоднаковому баченні сторонами переговорного процесу кінцевої мети наради. Так, у Москві нарада з безпеки розглядалася як урочистий акт закріплення принципу непорушності кордонів. Однак в міру насичення конкретикою положень «третього кошика» Заключного акта інтерес СРСР до інституціоналізації гельсінського процесу поступово згасав.

Позиція ж західних країн щодо змісту «третього кошика» еволюціонувала в прямо протилежному напрямку. Третя частина документа містила такі пункти, як «повага до прав людини та фундаментальних свобод: свободи совісті та релігії, обміну думками, свободи пересування»²³. Також наголошувалося на необхідності зближення підходів до регулювання таких питань, як право на воз'єднання сімей, які були розділені державними кордонами; взяття шлюбу з іноземними громадянами; виїзд зі своєї країни та вільне повернення назад²⁴.

Із самого початку підготовки конференції радянські дипломати намагалися максимально уникати розгляду цих пунктів. Західні учасники навпаки вважали ці пункти справою міжнародної громадськості та публічної дипломатії, а тому без гуманітарних пунктів відмовлялися підписувати інші. Виникла безвихідна ситуація. Утім, жорстка позиція країн соціалістичного блоку з питань забезпечення прав людини мала своє ідеологічне пояснення.

Соціалістична концепція прав людини формувалася на ідеї соціально-класової природи суспільства. Стверджувалося, що прав людини поза межами суспільства або незалежно від інтересів суспільства не може бути. Індивідуум ототожнювався з колективом, а універсальний характер прав людини відкидався як щось абстрактне. Країни соціалістичного блоку прагнули інтерпретувати права людини насамперед як певну суму соціально-економічних прав: право на відпочинок, безкоштовну освіту,

медичну допомогу, допомогу по хворобі, вагітності, догляді за дітьми та інше.

Попри те, що такий підхід до трактування прав людини мав свою ідеологічну природу, Радянський Союз і союзні йому країни чимало зробили у сфері соціально-економічного захисту трудящих. Так, за рахунок державного фінансування було створено одну з найкращих у світі структур соціальної сфери. Було ухвалене ліберальне трудове законодавство, не існувало безробіття.

Не маючи аргументів ігнорувати ці досягнення, західні країни все ж вказували на відсутність у радянських громадян реального політичного вибору в умовах однопартійної системи, нереалізованість прав на вільний доступ до інформації, висловлювання своєї думки, пересування, обмеженість прав на свободу совісті й релігійних переконань. Після тривалих дискусій у «третьому кошику» були закріплені гуманітарні принципи. Вони передбачали політичні зобов'язання з дотримання прав людини та основних свобод, зокрема свободи пересування, інформації. Наголошувалося на необхідності налагодження наукових контактів, співпраці в галузі освіти, культурних обмінів, вільного радіомовлення, а головне — у документі закріплювалося право на моніторинг виконання домовленостей у гуманітарному блоці.

У документі було конкретизовано завдання «сприяти поліпшенню відносин між державами-учасницями, забезпечувати атмосферу, у якій народи можуть жити в умовах справжнього та міцного миру, при цьому вони мають бути захищеними від будь-якої загрози чи замаху на їхню безпеку»²⁵.

Переважна частина експертів одностайна в тому, що перший і третій «кошики» документа стали результатом компромісу. Так, Захід погоджувався визнати непорушність повоєнних «ялтинських» кордонів. Для радянського керівництва фіксація кордонів, територіальної цілісності держав та їхнього суверенітету здавалися міцною гарантією збереження правлячих східних режимів. Відповідно радянська дипломатія вважала такий компроміс своєю перемогою. Проте, як показала історія, перемога Кремля виявилася пірровою. Незабаром після підписання угод СРСР зіткнувся з протестами як із боку своїх власних громадян, так і з вимогами з боку західних урядів та громадськості дотримуватися прийнятих на себе гельсінських зобов'язань. Особливо гостро стояла проблема дотримання прав людини та основних свобод.

Принципова позиція країн Заходу в оцінці гуманітарної проблеми в Радянському Союзі будувалася на численних фактах порушення в СРСР і країнах радянського блоку прав людини. Відомо, що гуманітарний блок рішень Загальноєвропейської наради не був секретом для радянської

громадськості. Про триваючий на нараді дискурс із проблеми прав людини громадяни СРСР були інформовані завдяки потужній системі мовлення закордонних радіостанцій («Голос Америки», «Радіо Ватикану», «Бі-бі-сі», «Воля», «Вільна Європа», «Німецька хвиля»).

Ці повідомлення стимулювали виступи радянських правозахисників. Так, у 1976 р. у СРСР правозахисниками було засновано Московську Гельсінську групу. Метою своєї роботи група проголосила контроль над виконанням гуманітарних статей гельсінських угод. З гострою критикою радянського ладу виступав батько водневої бомби, академік А. Сахаров. Наступним був письменник О. Солженіцин. Він публікував книги, які викривали сталінізм і репресивний характер держави, створеної більшовиками.

9 листопада 1976 р. створено Українську Гельсінську групу — другу у СРСР правозахисну організацію, яка виступала проти порушень прав людини. Сам факт її існування в майбутньому став пусковим механізмом, який «підірвав» Радянський Союз зсередини. Засновниками та відомими правозахисниками були М. Руденко, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, П. Григоренко, І. Кандиба, В. Стус, Н. Світлична, С. Караванський, О. Мешко та ін. Українська Гельсінська група відстоювала ідеї демократії, поваги до прав людини та вела легальну боротьбу за здобуття українцями незалежності.

Отже, слід наголосити, що правові норми «третього кошика» запустили процес імплементації низки міжнародних договорів, які стали ідеологічною та політичною пасткою, а з часом запустили процес розпаду СРСР. Так, ще у 1966 р. 106 країн-членів ООН ухвалили два міжнародних документа. Перший — Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. Другий — Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Обидва пакти були ратифіковані в СРСР через 7 років у 1973 р., а набули чинності лише в 1976 р. Відповідно Сполучені Штати підписали обидва пакти в 1977 р., але дотепер не ратифікували Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Це мало своє пояснення. Так, Радянський Союз відмовлявся десять років ратифікувати пакти. Свою позицію СРСР аргументував принципом суверенітету держави. Московська політична еліта виступала проти включення до пакту такого пункту, як право кожного вільно пересуватися, виїжджати й повертатися у свою країну. Ще серйозніші розбіжності між Заходом та Сходом були пов'язані з марксистською парадигмою розуміння власності (особиста, приватна)²⁶. Сполучені Штати також не поспішали здійснювати ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Свою позицію вони пояснювали положеннями конституції, у якій був закріплений федеративний устрій дер-

жави, а тому соціальні та економічні права віднесено до юрисдикції штатів²⁷.

Однак необхідно визнати, що факт ратифікації двох пактів у СРСР і одного у США однозначно слід розглядати як позитивний результат гельсінського компромісу країн-учасниць наради. Міжнародні документи наголошували на наявності універсальних цінностей, при цьому було враховано специфіку економічного, культурного, соціального характеру й особливості національних законодавств.

Слід визнати, що рішення «третього кошика» — гуманітарні питання, індивідуальні права громадян — не лише стали головною темою наступних дискусій у рамках НБСЄ, але на багато років окреслили коло проблемних питань у діалозі між країнами Заходу і Сходу.

На наступних зустрічах радянські експерти воліли оговорювати проблему європейської розрядки (військово-політична сфера). При цьому на критику західних демократій про регулярне порушення прав людини соціалістичні країни апелювали до принципу невтручання у внутрішні справи, який теж був закріплений у Заключному акті. Делегати від соціалістичних країн посилялися на свої конституції і відсутність правової бази для застосування норм, ухвалення яких домагались представники Заходу. У відповідь звучала критика радянської конституції і основних законів країн народної демократії.

Відповідно до взятих на себе в Гельсінкі зобов'язань Москва все ж скоординувала свою політику з тим, що сама офіційно визнала як міжнародну норму. Під тиском прийнятих міжнародних зобов'язань СРСР ухвалив нову конституцію (1977 р.), що замінила «сталінський» основний закон 1936 р. Утім, нова конституція не змінила основ радянського ладу. Вона включала положення про керівну роль КПРС у радянському суспільстві (ст. 6), констатувався факт появи «нової історичної спільності — радянського народу та створення «загальнонародної держави» (ст. 1)²⁸. Спираючись на приклад СРСР, після Гельсінкі нові конституції були ухвалені в ряді інших соціалістичних країн.

Отже, слід визнати, що «дух Гельсінкі» все ж наклав символічний відбиток на практику ухвалення гуманітарно-правових рішень правлячими комуністичними режимами. Під впливом гельсінського процесу відбувалося поступове впровадження демократичних західно-ліберальних принципів у радянське політичне та ідеологічне життя.

Підсумовуючи викладене вище, цілком логічним буде поставити запитання, чи не втратив своєї актуальності Заключний акт, підписаний в умовах біполярного світу майже п'ятдесят років тому. Відповідь на це запитання не буде однозначною. Його зміст насамперед забарвлений позитивом закінчення епохи «холодної війни». Водночас Заключний акт

містив значний потенціал принципів, міжнародно-правових домовленостей, які не було виконано.

Насамперед Гельсінська угода стала компромісом, закріпивши існуючий у Європі статус-кво та означивши рамки мирного регулювання відносин між Заходом та Сходом. Документом на довгі роки були закріплені ключові принципи європейського миру та безпеки. Угода суттєво послабила міжблокову напругу, не розділивши при цьому сторони процесу на «переможених» і «переможців». На нашу думку, окремі ідеї Гельсінки не втратили своєї актуальності й дотепер містять потенціал із підтримки системи європейської безпеки. Головне — це невтручання у внутрішні справи та баланс інтересів. Сьогодні, в умовах загальноєвропейського конфлікту та війни, ці ідеї особливо актуалізувалися.

Загалом із масштабних задумів, заради чого все й починалося ще в 1960-х–70-х роках минулого століття, мало що виконано. Проте на авансцену вийшла тематика, яка спочатку здавалася багатьом другорядною, питання про дотримання прав людини («третій кошик»). Європейська практика міждержавних відносин продемонструвала, що гуманітарна частина Гельсінських угод залишається актуальною і сьогодні, особливо в пострадянських країнах, де в питанні захисту прав людини, за великим рахунком, мало що змінилося з часів СРСР.

Знаковою спадщиною Гельсінки стало утворення міжнародної організації — НБСЄ/ОБСЄ. Остання відкривала перед європейцями можливість проводити політику задля створення єдиної, мирної, демократичної та процвітаючої Європи. При цьому важко пройти повз той факт, що сучасна ОБСЄ за багатьма параметрами своєї діяльності принципово відрізняється від початкового, задуманого варіанту. Сьогоднішня полеміка в рамках організації дедалі більше нагадує малоефективні дискусії часів колишньої Ліги Націй. Водночас коло дискусійних питань та аргументів переважно окреслено проблематикою 80–90-х років минулого століття.

Так, не один рік ОБСЄ працювала в Україні. Визначити реальну користь цієї діяльності організації непросто. Поступово організація перетворилася на орган, місія якого обмежується складанням звітів із проблеми «нестабільної безпекової ситуації в Україні»²⁹. Ба більше, відколи Москва відмовилася продовжити термін її мандата, який минув 1 квітня 2022 р., Організація з безпеки та співробітництва в Європі була змушена оголосити про припинення своєї спостережної місії в Україні.

Отже, ОБСЄ не стала і вже навряд чи стане основним чинником формування комплексної системи європейської безпеки, що охоплює всі аспекти — від військового до гуманітарного. Сьогодні в організації переважає дрібнотем'я, що не відповідає первісним задумам її засновників. До

того ж відсутність механізму гарантування дотримання принципів ОБСЄ може остаточно «поховати» організацію.

¹ Бондаренко А.П., Головенко Г.С., Горинович Г.Н., Логинов В.П., Мальцев В.Ф. Заседание политического консультативного комитета стран-участниц Варшавского договора. Будапешт. Март, 1969. *Организация Варшавского договора, 1955–1985. Документы и материалы*. Москва, 1986. С. 110.

² Обращение государств-участников Варшавского договора ко всем европейским странам. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/ad406a56-f121-4d4e-9721-87700f88211e/publishable_ru.pdf. (Дата звернення: 20.06.2022).

³ Международное Совецание коммунистических и рабочих партий. Москва. 5–17 июня 1969 г. *Документы и материалы*. С.21. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://istmat.org/files/uploads/25956/5_mezhdunarodnoe_soveshchanie_komm_i_rabochih_partiy_1969_goda_str_9-22.pdf. (Дата звернення: 02.07.2022).

⁴ Генеральный секретарь НАТО отмечает 50-ю годовщину Доклада Армеля. *NATO 05.12.2017*. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_149445.htm?selectedLocale=ru. (Дата звернення: 16.06.2022).

⁵ Arms control and Disarmament: Vol. XXV. *Foreign Relations of the United States, 1961–1963. Soviet Union; Organization of Foreign Policy; Information Policy; United Nations; Scientific Matters*. Vol. V. URL: <http://www.state.gov>. (Дата звернення: 11.06.2022).

⁶ Goodby J.E. The Politics of the Helsinki Process — How Did It Arise During the Cold War? *Peace and Prosperity in Northeast Asia: Exploring the European Experience*. (pp. 123–142). URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://jejuforum.or.kr/data/publications/file2_1468563437.pdf. (Дата звернення: 06.06.2022).

⁷ Коломийченко Е. Европа от Атлантики до Урала. *Радио свобода. 04.11.2002*. URL: <https://www.svoboda.org/a/24196570.html>. (Дата звернення: 20.06.2022).

⁸ The Helsinki process and the OSCE. *OSCE Institutions, Structures, and Meetings*. URL: <https://www.csce.gov/about-csce/helsinki-process-and-osce>. (Дата звернення: 24.06.2022).

⁹ Канцлер ФРГ — на коленях. *Дойче велле 07.12.2020*. URL: <https://www.dw.com/ru/kogda-kanzler-frg-vstal-na-koleni/a-55831399>. (Дата звернення: 28.06.2022).

¹⁰ Vor 50 Jahren: Unterzeichnung des Warschauer Vertrags. *Bundeszentrale für politische Bildung 07.12.2020*. URL: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/322405/vor-50-jahren-unterzeichnung-des-warschauer-vertrags>. (Дата звернення: 12.07.2022).

¹¹ Договор о взаимных отношениях между Чехословацкой Социалистической Республикой и Федеративной Республикой Германии. 11 декабря 1973 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/101950-dogovor-o-vzaimnyh-otnosheniyah-mezhdu-chehoslovatskoy-sotsialisticheskoy-respublikoy-i-federativnoy-respublikoy-germanii-11-dekabrya-1973-g>. (Дата звернення: 28.06.2022).

¹² Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, 21.12.1972. URL: <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Detail/id/593846/pag>. (Дата звернення: 15.07.2022).

¹³ Weidenfeld W. *Handbuch zur deutschen Einheit, 1949–1989–1999*. Frankfurt, Campus Verlag, 1999. S. 243–250. URL: <https://www.zvab.com/buch-suchen/titel/handbuch-zur-deutschen-einheit/autor/weidenfeld-korte>. (Дата звернення: 02.07.2022).

¹⁴ Протокол Берлинской конференции трех великих держав 1 августа 1945 г. Берлинская конференция. 17 июля — 2 августа 1945 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin_main.htm. (Дата звернення: 16.06.2022).

¹⁵ Bahr E. *Zu meiner Zeit*. München: Blessing, 1996. S.414. URL: <https://www.de/Zu-meiner-Zeit-Egon-Bahr/dp/3896670018>. (Дата звернення: 25.05.2022).

¹⁶ Хельсинкский Заключительный акт / ОБСЕ 1 августа 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>. (Дата звернення: 15.07.2022).

¹⁷ Beneš Z., Kural V. *Geschichte verstehen. Die Entwicklung der deutsch — tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern 1848–1948*. Prag, 2002. S. 195. URL: <http://upload.bruenn.org/GESCHICHTEVERSTEHEN/pdf/GESCHICHTEVERSTEHEN.pdf>. (Дата звернення: 29.06.2022).

¹⁸ Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. Хельсинки, 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>. (Дата звернення: 12.06.2022).

¹⁹ Там само.

²⁰ Trade Act of 1974. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Trade_Act_of_1974.

²¹ Ведомости Верховного Совета СССР. 1972. № 52. (1658). С. 519. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/1/127/156/3182>. (Дата звернення: 02.07.2022).

²² Heitman S. *The Third Soviet Emigration, 1948–1991. Refuge: Canadia's Periodical on Refugees*. 1993. Vol. 13. № 2. P. 5–13. URL: <https://refuge.journals.yorku.ca/index.php/refuge/article/view/21717/20387>. (Дата звернення: 18.06.2022).

²³ Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт...

²⁴ Там само.

²⁵ Декларация принципов, которыми государства-участники будут руководствоваться во взаимных отношениях. *Заключительный акт ОБСЕ 1975 г. Документ на официальной сайте ОБСЕ*. URL: <http://www.osce.org/ru/resources/csce-osce-key-documents>. (Дата звернення: 11.07.2022).

²⁶ Fisher D. D. *The international protection of human rights: changing United Nations options for the United States. Proc. Acad. Polit. Sci.* 1977. Vol. 32. № 4. P. 46. URL: <https://www.jstor.org/stable/1173990>. (Дата звернення: 07.06.2022).

²⁷ Сардарян Г.Т. Регионализация и федерализация в контексте трансформации форм политико-территориального устройства государств. *Политика и Общество*. 2014. № 6. С. 669. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-29965. (Дата звернення: 12.06.2022).

²⁸ Конституция Союза Советских Социалистических Республик (7 октября 1977 г.). URL: <https://web.archive.org/web/20100218050156>. (Дата звернення: 23.06.2021).

²⁹ OSCE human rights office intensifies monitoring of abuses in and around Ukraine as evidence grows. 20.05.2022. *OCHA Services*. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/osce-human-rights-office-intensifies-monitoring-abuses-and-around-ukraine-evidence-grows-enruuk>. (Дата звернення: 28.07.2022).

REFERENCES

1. Bondarenko, A.P., Golovenko, G.S., Gorinovich, G.N., Loginov, V.P., & Malcev, V.F. (1986). *Zasedanie politicheskogo konsultativnogo komiteta stran-uchastnic Varshavskogo dogovora*. Budapeshte. Mart, 1969. *Organizaciya Varshavskogo dogovora, 1955–1985. Dokumenty i materialy*. Moskva [in Russian].

2. *Deklaraciya principov, kotorymi gosudarstva-uchastniki budut rukovodstvovatsya vo vzaimnyh otnosheniyah. Zaklyuchitelnyj akt OBSE 1975 g.* <http://www.osce.org/ru/resources/csce-osce-key-documents> [in Russian].

3. *Dogovor o vzaimnyh otnosheniyah mezhdru Chehoslovackoj Socialisticheskoy Respublikoy i Federativnoj Respublikoy Germanii. 11 dekabrya 1973 g.* <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/101950-dogovor-o-vzaimnyh-otnosheniyah-mezhdru-chehoslovatskoy-sotsialisticheskoy-respublikoy-i-federativnoy-respublikoy-germanii-11-dekabrya-1973-g> [in Russian].
4. Generalnyj sekretar NATO otmechaet 50-yu godovshinu Doklada Armelya. *NATO 05.12.2017.* https://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_149445.htm?selectedLocale=ru [in Russian].
5. Helsinskij Zaklyuchitelnyj akt OBSE 1 avgusta 1975. <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> [in Russian].
6. Kancle FRG — na kolenyah. *Dojche velle 07.12.2020.* <https://www.dw.com/ru/kogda-kanzler-frg-vstal-na-koleni/a-55831399> [in Russian].
7. Kolomijchenko, E. (2022). Evropa ot Atlantiki do Urala. *Radio svoboda.* <https://www.svoboda.org/a/24196570.html> [in Russian].
8. *Konstituciya Soyuzu Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik (7 oktyabrya 1977 g.).* <https://web.archive.org/web/20100218050156> [in Russian].
9. *Protokol Berlinskoj konferencii treh velikih derzhav 1 avgusta 1945 g. Berlinskaya konferenciya. 17 iyulya — 2 avgusta 1945 g.* http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin_main.htm [in Russian].
10. Sardaryan, G.T. (2014). Regionalizaciya i federalizaciya v kontekste transformacii form politiko-territorialnogo ustrojstva gosudarstv. *Politika i Obshestvo*, 6. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-29965 [in Russian].
11. *Soveshanie po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope. Zaklyuchitelnyj akt. Helsinki, 1975.* <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> [in Russian].
12. *Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR.* (1972). No. 52. (1658). URL: <https://naukaprava.ru/catalog/1/127/156/3182> [in Russian].